

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 930(477)(092):94(477)«1648/179»:001.891

Валерій Капелюшний
(Київ)

ВКЛАД ПРОФЕСОРА ЛЕОНІДА ГЕРАСИМОВИЧА МЕЛЬНИКА (1929–2017 РР.) У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Здійснено аналітичний огляд наукового доробку професора Київського університету імені Тараса Шевченка Л. Г. Мельника, присвяченого дослідженню політичної історії Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст. Проаналізовано сутність і значення терміну «Гетьманщина», показано як змінювалась його роль в різні історичні періоди, наголошується, що сьогодні це усталена в науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Автором показано вклад Л. Мельника в розвиток різних аспектів цієї важливої наукової проблеми.

Ключові слова: *Гетьманщина, політична історія, професор Л. Г. Мельник, українці, боротьба, національне державотворення.*

Українська революція середини XVII ст., що розпочалася на початку 1648 р., дала можливість українському народу розгорнути процеси національного державотворення. Українська держава, що сформувалася в ході згаданої революції, спочатку отримала назву «Військо Запорозьке», а згодом – «Гетьманщина». Перші спроби висвітлення історії українського державотворення часів Козацької республіки та Гетьманщини зафіксовано ще у XVII столітті. До них, зокрема, відноситься серія козацьких літописів. Згодом різні аспекти цієї проблеми знайшли певне висвітлення у працях Д. Яворницького, Л. Окиншевича, М. Грушевського, М. Слабченка, Д. Багалія, Д. Дорошенка, а пізніше в дослідженнях І. Крип'якевича, П. Саса, В. Борисенка, Ю. Мицика, Г. Сергієнка, О. Гуржія, В. Панашенко, В. Смолія, В. Степанкова, В. Щербака, В. Горобця, Т. Чухліба, Т. Корзона, С. Плохія та деяких інших дослідників, науковий доробок яких більшою чи меншою мірою уже знайшов своє висвітлення у вітчизняній історичній та історико-правовій науці. Наприклад, добре

проаналізованою в історико-правових та історичних працях як представників української діаспори так і сучасних вітчизняних вчених є серія монографій з історії державності Гетьманщини відомого історика права Л. Окіншевича (Л. Окиншевича), причому науковці називають їх класичними монографіями про центральні установи України-Гетьманщини [1].

В той же час праці окремих вчених, безпосередньо присвячені дослідженню зазначеної вище проблеми, потребують, на нашу думку, більш ґрунтовного аналізу. Це, зокрема, стосується наукового доробку професора Київського університету імені Тараса Шевченка Леоніда Герасимовича Мельника, який одним з перших в умовах незалежності України вдався до комплексного викладу політичної історії Гетьманщини. В середині 1990-х років вчений публікує серію праць монографічного характеру, безпосередньо присвячених добі Гетьманщини, одна з яких під назвою «Гетьманщина першої чверті XVIII століття» оцінена науковцями як «фундаментальна монографія» [2, с.158].

Історіографічний аналіз історичної літератури середини 1990-х років дає нам підстави стверджувати, що при висвітленні вітчизняної історії другої половини XVII–XVIII ст. спостерігався своєрідний термінологічний різнобіч, коли для означення однієї і тієї само доби українського державотворення різними дослідниками застосовувалися різні назви. Так, наприклад, І. Рибалка взагалі не виокремлює періоди національного державотворення, а викладає події хронологічними відрізками: Україна в другій половині XVII ст.; Україна в першій половині XVIII ст. і т. п. [3, с.243-310], О. Гуржій для означення цієї доби в своїх монографіях вживає назву «Українська козацька держава» [4], а Н. Яковенко – просто «Козацька держава» [5, с. 254-256]. Саме в ці роки Л. Мельник публікує серію своїх праць, в яких називає досліджувану добу терміном «Гетьманщина» [6; 7; 8; 9], який був усталеним в працях попередніх поколінь вітчизняних істориків та правознавців, крім радянських. На наше переконання, саме з виходом цих праць Л. Мельника термін «Гетьманщина» реанімується і утверджується в історичній науці незалежної України.

В монографії Л. Мельника «Боротьба за українську державність (XVII ст.)» висвітлюються політичні події в Україні у 1648–1687 рр., тобто до обрання гетьманом І. Мазепи. За задумом автора дослідження складається з двох частин: перша присвячена історії виникнення Гетьманщини [6, с. 6-113], а друга – подіям у Гетьманщині в другій половині XVII ст., зокрема добі Руїни [6, с. 114-181].

Досить важливим, на нашу думку, є звернення Л. Мельника до проблеми термінології. Так, наприклад, він наголошує, що термін «Україна» позначає територію, країну, розташовану на Наддніпрянщині, поряд з яким, переважно в офіційних документах,

вживалися терміни «Мала Русь», «Малоросійський край», однак для назви самої держави – Гетьманщини – цими термінами сучасники ніколи не користувалися, бо для її назви повсюдно вживалися терміни «Військо Запорозьке», «Військо Запорозьке обох сторін Дніпра», «Україна». На думку вченого, у поширенні й усталенні терміну «Україна» – не лише серед народу, а й у писемних джерелах – велика роль належала майже півторасотлітньому існуванню державності – Гетьманщини. Цей термін міцно увійшов у свідомість народу, поширився в країнах Європи, а намагання офіційних кіл царської Росії викоринити його з свідомості народу були марними: у XIX столітті терміни «Україна», «українець» стають вживаними у художній літературі, публіцистиці, науці й поступово охоплюють всю територію України [6, с. 3-4].

Аналізуючи становище в Гетьманщині після смерті Б. Хмельницького вчений дає оцінку структури влади. На його думку, державний устрій Гетьманщини все ще мав військовий характер: військова канцелярія у центрі, полковники і сотники на місцях, водночас гетьман і його адміністрація керували не лише військом, а й ставали реальною владою, якій підпорядковувалося все цивільне населення. Проте, на переконання Л. Мельника, цей устрій не був продуманий до кінця і не отримав юридичного оформлення, що було причиною різних непорозумінь і непевності, крім того, хибним у цій організації було те, що військові чини, старшинська чи військова рада, до котрої входили тільки козаки, а не всі стани людей – духовенство, міщанство, селянство, шляхта, – мали правити всім краєм і всією людністю [6, с. 114].

Наступну свою книгу Л. Мельник присвятив періоду політичної стабілізації Гетьманщини, що охоплював сорокарічний період існування цієї держави – від початку гетьманування Д. Многогрішного і до закінчення гетьманування І. Мазепи. Дослідник наголошує, що на протигагу Правобережжю, де часи Руїни тривали аж до кінця 70-х рр. XVII століття, з 1669 р. саме Лівобережна Гетьманщина стає центром політичного життя України [7, с. 3]. Книга складається з трьох розділів, присвячених у відповідності до хронологічної послідовності аналізу діяльності Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. Автор доходить висновку, що досліджуваний період мав величезне значення в розвитку державницьких традицій українського народу, незважаючи на намагання царського уряду послідовно обмежувати прерогативи гетьманської влади, все ж гетьманам Многогрішному, Самойловичу і особливо Мазепі вдавалося, зберігаючи зовнішню лояльність щодо Москви, відстоювати суверенітет Гетьманщини, забезпечувати фактичну самостійність у своїй внутрішній політиці, примушувати царів певною мірою рахуватися з інтересами Української держави [7, с. 4].

В іншому своєму дослідженні Л. Мельник висвітлює історію Гетьманщини першої чверті XVIII століття, аналізуючи перші кроки царизму на шляху обмеження гетьманської влади у 1708–1710 рр., діяльність П. Орлика та його боротьбу за незалежність Гетьманщини (1710–1714 рр.), становище Гетьманщини під владою І. Скоропадського і завершує свою працю аналізом політики царизму щодо Гетьманщини [8].

У вступній частині до монографії Л. Мельник оцінює період правління гетьмана І. Мазепи, коли в умовах повної внутрішньої стабілізації значного структурування зазнало суспільство, зміцнів державний суверенітет українського народу, а гетьман завдяки своїм визначним здібностям політика й державного діяча зумів створити впливову верству національної еліти – козацько-шляхетську старшину, спертися на неї та піднести високо свій авторитет як керівника держави. Все це створило підстави для його видатного історичного кроку – спроби звільнитися з-під влади московського царя й створити об'єднану суверенну – під егідою шведського монарха – українську козацько-старшинську державу. Вчений наголошує, що крах цих політичних планів Мазепи в результаті поразки на полтавському полі 27 червня 1709 року став рубежем у подальшій історії України, її державності [8, с. 3].

Аналізуючи добу Гетьманщини та порівнюючи її з перипетіями сучасного національного державотворення, є підстави стверджувати, що в історії бувають події, що часом повторюються. Через три століття українці сьогодні, остаточно обравши європейський вектор розвитку країни, захищають її незалежність і територіальну цілісність від російської агресії, будують цивілізоване суспільство, у якому почуватимуться комфортно, відірвавшись, нарешті, від впливу «русского мира». Сьогодні, в умовах російської агресії проти України, для більш ґрунтовного розуміння витоків і суті російського імперіалізму особливої важливості набуває не лише аналітичний, а й маловідомий досі фактологічний матеріал, наведений Л. Мельником стосовно дикунських (*іншого терміну підібрати не зміг – В.К.*) дій царизму, направлених на знищення всього духовного і матеріального, що стосувалось І. Мазепи. Відомо, що гетьман І. Мазепа помер 22 серпня 1709 р., а вже у вересні російський посол у Стамбулі П. Толстой вимагав від турецького уряду видачі Росії не лише мазепинців, а й «скверного трупа проклятого Мазепы или одной его злокозненной головы» [8, с. 24]. Ці вимоги були відкинуті турецьким урядом, але сам факт є яскравим свідченням варварства і вандалізму, що стали притаманною рисою російського царизму. Історія національного державотворення свідчить, що кожного разу, коли українці намагалися визволити рідну країну з неволі, гнобителі і недруги таврували їх «мазепинцями», «петлюрівцями»,

«бандерівцями», очорнювали, знищували, стирали імена патріотів з пам'яті нащадків. Л. Мельник подає матеріал про звірства росіян на чолі з Меншиковим в Батурині, коли «незважаючи на відчайдушний опір, уся залога й все населення Батурина були знищені, місто спалене [7, с. 64], а також росіян, очолюваних генералами Кампелем і Ренне, які вирізали усіх жителів Маячки і Нехворощі [7, с.80]. ... Як це нагадує нам сьогодні Бучу, Ізюм, Маріуполь...

Досить гостро піднімає Л. Мельник і дискусійне в літературі питання про оцінку діяльності гетьмана І. Скоропадського, адже у народницькій літературі досить міцно утвердилася думка про гетьмана І. Скоропадського як людину безвільну, надто обережну, дуже лояльну до царя, чоловіка, що перебував під впливом своєї владолюбної дружини – гетьманши Настасії. Як приклад цього вчений наводить характеристику Скоропадського, дану йому Грушевським: «старий, плохий, недотепа» і наголошує, що настав час порушити усталені стереотипи [8, с. 68]. На думку Л. Мельника, постать І. Скоропадського – складна, неоднозначна і навіть трагічна, але у тих складних умовах, в яких опинилася Гетьманщина після поразки Карла XII і І. Мазепи на полі Полтавської битви, коли царизм, зміцнівши, проводив послідовний курс на утвердження абсолютизму й імперіалізму, політика і тактика, обрані Скоропадським, були єдино можливими і реалістичними [8, с. 68]. Вчений доходить висновку, що загалом можна стверджувати, що саме завдяки Скоропадському царизм у своїй політиці щодо Гетьманщини хоч і обмежив її суверенітет та владу гетьмана й генерального уряду, все ж не наважувався порушити основи її автономії, її традиційні інститути, передусім інститут гетьманства, дотримуючись, бодай декларативно, договірно-правових основ у стосунках із гетьманом [8, с. 76]. Л. Мельник констатує, що царизм, після смерті Петра I при загальному збереженні основного політичного курсу змушений був піти на певні, досить суттєві корективи: на скасування Малоросійської колегії, проведення певних реформ у козацькому війську, судочинстві тощо, – та взагалі на існування української державності – Гетьманщини, яка в її основних рисах проіснувала ще більш як півстоліття [8, с. 228].

Завершив Л. Мельник свій цикл публікацій про політичну історію Гетьманщини виданням під назвою «Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах». Документи і матеріали, вміщені до книги, охоплюють період з 1708 р. до початку 80-х років XVIII ст., тобто період від початку гетьманування І. Скоропадського й до ліквідації царизмом Гетьманщини. Наведені Л. Мельником документи ілюструють політику царизму щодо України-Гетьманщини, у якій виражалася тенденція до обмеження суверенних прав України і поступове підпорядкування її інтересів інтересам російської монархії [9].

На завершення з'ясуємо якою є сьогоднішня ситуація, щодо вживання науковцями терміну «Гетьманщина». Що стосується останньої, то сьогодні це усталена в науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що існувала впродовж 1648–1786 років (частина дослідників відносить остаточне поглинання царизмом Гетьманщини до 1782 р.) [10, с. 118]. В той же час, окремі дослідники для назви української козацької держави середини XVII–XVIII ст., яку називають ще Козацько-гетьманська держава, або Гетьманська держава, вживають також термін «Гетьманат» [12, с. 126; с. 181; 13, с. 13; с. 229], але такий підхід не утвердився ні в історичній, ні в історико-правовій науці. З другого боку, деякі автори термін «Гетьманщина» застосовують до державності доби Гетьманату Павла Скоропадського, що офіційно називалась «Українська Держава 1918 р.» [12, с. 294], безпідставно вживаючи терміни «Гетьманат» та «Гетьманщина» як синоніми, що веде до розбіжностей в термінології і розмиває сутність двох різних за змістом, характером, хронологічною протяжністю явищ в історії українського державотворення [11, с. 118].

Таким чином, значна частина наукового доробку професора Л. Мельника – це праці, присвячені різним аспектам історії Гетьманщини. В центрі дослідницьких завдань вченого саме політична історія Гетьманщини середини XVII–XVIII ст. Слід наголосити, що в серії монографічних видань вченого з досліджуваної проблематики, крім ґрунтового аналітичного та фактологічного матеріалу, чільне місце належить також публікації унікальних документів, архівних джерел, вперше зібраних воєдино в одному тематичному виданні. Дякуючи комплексному висвітленню політичної історії Гетьманщини, термін «Гетьманщина» в середині 1990-х років реанімується та утверджується в історичній науці незалежної України.

Праці Л. Мельника про політичну історію Гетьманщини надихають українців на боротьбу з російськими агресорами, закликають наближати довгоочікувану Перемогу.

Джерела і література

1. Окиншевич Л. Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. *Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*. К., 1926. Вип.2. С. 84–175; Його ж. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв. Ч.1. Генеральна Рада. К.: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. 425 с.; Його ж. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв. Ч. 2. Рада Старшини. К.: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1930. 352 с.
2. Короткий В. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Л. Г. Мельника. *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С.156–159.

3. Рибалка І. Історія України. Частина 1. Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. Х.: Основи, 1994. 448 с.
4. Гуржій О. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.). К., 1994; Його ж. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. К.: Основи, 1996. 224 с.
5. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К.: Генеза, 1997. 380 с.
6. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). К.: Освіта, 1995. 192 с.
7. Мельник Л. Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). К.: ІСДО, 1995. 104 с.
8. Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. К.: ІЗМН, 1997. 232 с.
9. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. К.: ІЗМН, 1997. 140 с.
10. Гетьманат. Історія в термінах і поняттях: довідник. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. 732 с.
11. Гетьманщина. Історія в термінах і поняттях: довідник. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. 732 с.
12. Історія України: неупереджений погляд / В. Петровський, Л. Радченко, В. Семененко. Харків: ВД «Школа», 2007. 592 с.
13. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 271 с.

УДК 355.34:94] [477] «1991-2010»

Дмитро Веденєєв
(Київ)

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ СПЕЦСЛУЖБ В НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ (1992–2010 РР.)

У статті розкривається сутність й науково-практична спрямованість сучасних вітчизняних досліджень з історії структур розвідки та контррозвідки в Україні. Висвітлено процес творення з поч. 1990-х рр. наукової школи із вивчення історії національних спецслужб, її проблематика й основні досягнення. Йдеться про розвиток в Національній академії Служби безпеки України спеціальної кафедри з історії спецслужб, запровадження навчальних дисциплін, науково-дослідних програм, археографічної та музейної роботи у царині минулого спецслужб, теорії та історії оперативного мистецтва.

Ключові слова: історіографія, наукознавство, спецслужби, військова історія, вища військова освіта, Служба безпеки України.

Поглиблене дослідження ролі спеціальних служб (структур розвідки та контррозвідки) надає продуктивні можливості для